

communication. At the same time, the problem of the influence of media technologies on social consciousness acquires particular acuity. **Conclusion.** Modern mass media and digital media are the technologies that today meet people's need in communication and interaction. At the same time they change the public consciousness and contribute into formation of Media Culture as a new culture model of the Information society. In the future, the impact of media technologies on various areas of public life, social consciousness, and culture in general will be growing dramatically. That is why it is necessary to strengthen the control by the state on the introduction of new media technologies in order to reduce the risks that new media technologies bring.

Keywords: media, media technologies, communication, relations, public consciousness, culture, media culture, Information society, Information age.

УДК 140.8 (045)

Т.Г. Шоріна

КЛАСИЧНА ТА «ЧОРНА» РИТОРИКА: МОВНО-КОМУНІКАТИВНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИНЦИПІВ

Національний авіаційний університет;
e-mail: tshorina@gmail.com

Анотація. У статті досліджено принципи класичної риторики на основі праці Аристотеля «Риторика», а також вихідні визначення сучасної «чорної» риторики. З'ясовано трансформації філософсько-логічної та етичної основи змісту «чорної» риторики стосовно класичних детермінант. «Чорну» риторику розглянуто як модифікований різновид софістичної риторики. Наголошено на прагматизації процесів сучасного мовленнєво-комунікативного середовища, деформаціях етичної та мотиваційної сфери, які приводять до позитивного визначення «чорних» форм і засобів комунікації.

Ключові слова: риторика, «чорна» риторика, мовно-комунікативний процес, етика і мораль, діалектика, софістика, еристика, маніпуляція свідомістю.

Вступ

Риторика є найдавнішою дисципліною гуманітарного дискурсу. Це наука про мисленнєво-мовну діяльність, що зорієнтована на переконання, вплив та досягнення цілей у процесі мовленнєвої комунікації. Витоки риторики сягають середини I тис. до н. е. Вона зародилася у Стародавній Греції як відповідь на виклик нової культурної та моральної ситуації. У V ст. до н. е. у багатьох містах Греції утверджувалась влада рабовласницької демократії. Нові виборні установи цієї влади – народні зібрання та суди породжували потребу в підготовці людей, які володіють мистецтвом красномовства, вміють переконувати силою слова, розвивати та поширювати знання з різних професійних галузей. Однією з відповідей на цю потребу й стала риторика як учення про мистецтво слова та засіб здобуття суспільно-політичної кар'єри.

Елліністична філософія та риторика заклали класичні принципи мистецтва діалогу, переконання та доведення, що визначали міру розвитку аналітичних, логічних, діалектичних, а також моральних здібностей та характеристик людини-ритора. Разом із тим, розвиток класичної риторики вже в елліністичний час виявив можливі об'єктивні та суб'єктивні відхилення від теоретичної нормативності своїх принципів. Одним із таких відхилень було поширення софістичної риторики, яка трансформувала філософську методологію пізнання та підготувала підґрунтя для формування негативно-нігілістичних прийомів комунікації та способів доведення. Риторичні знання, що сформувалися в еллінській культурі, стали надбанням сучасної культури публічного спілкування, аргументування тощо. Сучасна риторика увібрала в себе як позитивні, так і негативні тенденції риторики класичної. Трансформованим і модифікованим зразком софістичної риторики нині постає феномен «чорної» риторики.

Мета та завдання

Метою статті є дослідження принципів розвитку класичної (елліністичної) риторики та трансформації цих принципів у «чорній» риторикі. Досягнення мети конкретизується у таких **завданнях**: розглянути історію виникнення риторики в Стародавній Греції, пов'язану з діяльністю софістів; проаналізувати філософські засади мистецтва красномовства у творчій спадщині Аристотеля на основі праці «Риторика»; з'ясувати основи критичного погляду Платона та Аристотеля на софістичну риторику; з'ясувати зміст поняття «чорна» риторика і соціокультурний контекст його вжитку; виявити трансформаційні перетворення принципів класичної (елліністичної) риторики в сучасній комунікативно-мовній ситуації і, зокрема «чорній» риторикі; осмислити суперечливе положення сучасної нормативної риторики з риторикою «дискурсивною» та практичною; розглянути етичний характер сучасної публічної, соціально-політичної діяльності та її зв'язок із «чорною» риторикою.

Аналіз досліджень

Культура мовної поведінки в Європі значною мірою зберегла античні уявлення про особистість і про стиль мовленнєвої взаємодії. Тож у статті, передусім, звертаємось до античної риторики, яка визначила засади становлення європейських дискурсивних практик та предмету риторики як нормативної теорії та мистецтва мовлення. Основні положення філософських концепцій античної риторики дослідимо на основі праці Горгія «Похвала Олені», Платона «Федр», «Горгій», «Теетет», праці Аристотеля «Риторика», «Про софістичні спростування». Багато досліджень вторинних джерел присвячені аналізу й трактуванню світоглядних ідей учених античності, які займалися проблемами теорії мови. У статті зупинимось на дослідженнях В. Асмуса, А. Васюріної, Д. Джохадзе, М. Канто-Спербер,

А. Гусейнова, О. Лисанюк, О. Марченко, Л. Мацько, О. Мацько. Важливо також розглянути проблему співвідношення етики та риторики, зокрема в роботах А. Гусейнова та С. Поварніна. Розкриття поняття «чорна» риторика, її принципів організації та особливостей функціонування в практичному та професійному мовному середовищі знайдемо в працях основоположника даного поняття К. Бредемайера, а також Р. Денсона, В. Остроухова, В. Петрика, М. Присяжнюка та ін.

Методологія дослідження

Застосовуються теорія та метод дискурс-аналізу, метод компаративного аналізу, а також системно-логічний, діалектичний, аналітичний, синтетичний та структурний методи дослідження.

Результати

Першими, хто почали розвивати й викладати мистецтво красномовства в Стародавній Греції, були вчителі майстерності – філософи-софісти. Оскільки тодішнє знання ще не знало поділу на філософську та спеціальні галузі, то ці нові викладачі навчили не тільки техніці політичної та юридичної діяльності, а пов'язували цю техніку із загальними питаннями філософії та світоглядом. Риторика стала чистиною філософського знання, яке переживало в той час переорієнтацію власної проблематики з досліджень субстанціальних основ природи до вивчення основ людського життя та його культурних засад. Власне, софісти стали першовідкривачами людської суб'єктивності як принципу відношення до світу. Вони обґрунтували право людини дивитись на навколишній світ крізь призму своїх цілей та інтересів. Головне, чому вони навчали, – мистецтво мотивування, витонченість доведень, уміння справити враження на співрозмовників риторичними прийомами та технікою. Подібні світоглядні зміни були прямо пов'язаними з демократизацією культури та встановленням демократичної ідеології, яка закріпила за індивідом право на самостійність думки, право діяти на основі внутрішніх спонукань, а не тільки відповідно до традиційних приписів. Пізніше суб'єктивізм софістів обернувся скепсисом та критикою традиційних уявлень у сфері моралі, релігії, політики, релятивізацією знання загалом. Принцип суб'єктивності дозволяв визнавати за істиною тільки те, що приймалося індивідом, чия діяльність мала визначатися лише його власними судженнями. Виявилось, що мірою розуму та його суб'єктивної логіки, спонукальним мотивом діяльності софіста, в кінцевому підсумку, виступає найчастіше свавілля, стихія індивідуальної волі та прагнення. Первинне позитивне визначення слів «софіст», «софістика» поступово стало набувати негативного значення. Так стали називати зовні правильні промови, звернені до слухачів, але які не прагнули з'ясувати істину, а бажали брехню видати за правду, думку – за достовірну істину, удавану мудрість – за справжню. Миттєва переконливість ставала головною метою софіста, заради якої він використовував красномовство й розгортав систему аргументації та доведень. Насправді ж, за нею софіст приховував свій особистий інтерес, який обслуговувала розвинена логічна здатність. Суб'єктивізм і скептицизм софістів відк-

рив суперечливі здатності розуму та практичних спонукань людини. В історії культури вчення софістів відіграє подвійну роль. З одного боку, софістів можна визнати філософами, які підготували розвиток діалектики як методу наукового пізнання, з іншого – вони підготували підґрунтя для появи безпринципних та нігілістичних учень негативної софістики.

У софістиці відбулося розходження і подальше протиставлення загально-нормативних принципів моралі – моралі приватній; протиставлення техніки мовлення та індивідуалістичного пафосу риторичних доведень – об'єктивному логосу та етосу; протиставлення риторики – дійсності. Видатний софіст Горгій застерігав, що красномовством слід користуватися справедливо, так само як і мистецтвом змагання, тому оратор не повинен зловживати своїм мистецтвом або силою (Платон, 1968: 457b 402). Усвідомлення міри необхідне оратору, щоб не втратити моральної та пізнавальної правдоподібності. Без неї, доводить Горгій, ораторська майстерність переконання серед натовпу здатна «досягнути всього, чого тільки не забажає». Натовп, наводить він приклад з досвіду, готовий при змаганні оратора зі знавцем якоїсь справи, приміром лікарем, обрати на місце лікаря оратора, якби тільки останній цього забажав, і тоді на лікаря ніхто не звернув би уваги. Натовп легковірний, у багатьох речах багато хто «бере керівником душі свої уявлення – те, що нам здається. Але воно й оманливе, і хитке й своєю оманливістю та нестійкістю накликає на тих, хто ним користується, всілякі біди» (Горгій, 2003: 11). Сократ у діалозі з Горгієм слушно зауважує, що подібний оратор «не навчає, що саме справедливо, а що ні, проте лише навіює віру, й тільки» (Платон, 2002: 455a: 400). Відтак, натовп приймає за справедливе і несправдливе те, що є таким за переконанням оратора, а не те, що є таким насправді. Ця позиція цілком підтверджує розрив софістичної риторики з дійсністю та правдоподібністю. У діалозі «Горгій» риторика розглядається цим софістом саме як техніка навіювання думки, байдуже, істинною вона є або хибною, благо такої риторики для оратора, за одкровенням Горгія – в її здатності забезпечити людей свободою та «владю над іншими людьми» (Платон, 2002: 452d: 396).

Узагальнено-теоретичного й завершено-системного вигляду риторика набула в працях Аристотеля («Риторика», «Про поетичне мистецтво» (Поетика), «Топіка»). Там само знаходимо критичні зауваження стосовно софістів та їхньої мовної комунікації. Риторика, як мистецтво переконання, базується в Аристотеля на діалектиці, що розуміється як логічне вчення про ймовірні умовиводи, про те, що не обов'язково існує насправді і не завжди відповідає нормам людського розуму, а спрямовано на те, що здається, правдоподібно, можливе, умовне, але аж ніяк не здійснене й абсолютно завершене. Застосування діалектики і риторики, отже, передусім виступає актом розумової творчості та його майстерної здібності. За Аристотелем, як діалектика, так і риторика є всезагальними предметами, які не належать до певної галузі науки, вони не спрямовані на з'ясування природи якогось визначеного предмета, але обидві є лише методами для знаходження дове-

день стосовно кожного конкретного предмета. Тому цариною риторики виступають потенційно всі сфери життя. У цьому сенсі будь-яка людина може бути причетною до обох мистецтв, оскільки усім, певною мірою, доводиться як розбирати, так і підтримувати яку-небудь думку, як виправдовуватися, так і звинувачувати. Не кожна людина досягає майстерності в діалектиці, аналітиці та риториці, саме тому виникає необхідність створювати теорію діалектики, аналітики та риторики, щоб систематизувати й логічно обґрунтувати як досягається мета доведення, як знайти найкращий спосіб ведення риторики, що насправді є переконливим і правдоподібно переконливим.

Класичну риторику, яка слідувала аристотелівським принципам, не можна розглядати лише як засіб естетичного та логічно-переконливого спілкування. Окрім логосу, топосу, пафосу – як ключових понять риторичного мистецтва – невід'ємною її складовою виступав і етос. Аристотель вважав, що риторика є корисним предметом, оскільки логічність та доцільність риторичної діяльності поєднана з досягненням істини. Тією самою мірою, її корисність як раціонального засобу впливає з її доброчесності: вона є чесним засобом справедливого діяння. А одне і друге (істина та справедливість) «за своєю природою сильніші за свої протилежності» (Аристотель, 2000: 7). Уроком античної риторики загалом стало визнання правила узгодження «знарядь» ритора з етичним принципом. Для класичної риторики етос визначав зразкову суспільну та особисту морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. За Аристотелем, промовець, який звертається до розуму і почуттів людей, повинен сприйматися ними, водночас, як моральна людина. Слухачі складають уявлення про етос оратора, в цьому допомагає їм його промова. Щоби мати можливість переконувати та надавати моральні поради, оратору слід не тільки володіти предметом розмови й здійснювати розумне враження, але й бути гідним їхньої довіри завдяки своїм прекрасним вчинкам і доброчесності. Більш прекрасними, зазначає Аристотель у розділі IX, є такі вчинки, які здійснюються заради інших, тому що подібні вчинки несуть на собі меншу печатку егоїзму, так само прекрасними є ті доброчесності, від яких є більше користі для інших людей, ніж для нас самих. Прекрасним у риториці, по суті, є те саме, що і благим, як таке воно завжди протилежне ганебному, воно завжди безстрашне, і, підсумовує мислитель, «й так прекрасне все справедливе і сама справедливість» (Аристотель, 2000: 35). Отже, головним у промові оратора виступає слухач, оскільки він визначає переможця, тому треба використовувати такі прийоми, які краще ним сприймаються. Глибокою є думка Аристотеля про залежність здатності переконувати від уміння користуватися умовиводами та, водночас, умінням досліджувати характери, чесноти та пристрасті. Отже, з точки зору логічних методів, риторика є діалектикою та аналітикою, з позиції естетичного та практичного – психологією та етикою. Логічні й мовні зловживання риторичними здібностями та недобрі наміри вели до софістики.

У своїй нігілістичній формі софістика перероджувалася в антилогію та еристику разом з рабулістикою, як її складовою. Платон і Аристотель рішуче засуджували подібний спосіб доведень. Так, у праці «Федр» Платона, де відтворюється філософський діалог Сократа і Федра, міститься критика софістичного пустопорожнього красномовства й доводиться, що красномовний діалог може бути корисним, тільки якщо він заснований на істині (Платон, 273e: 320). У праці Аристотеля «Про софістичні спростування», у якій наведено систематичний виклад софістичних вивертів, логічних фокусів і спростування псевдодіалектики, за допомогою якої софісти прагнули створити оманливу видимість перемоги в суперечці, Аристотель простежує всі відомі йому випадки навмисного спотворення логічної думки. Дані хитросплетіння слів він називає помилковими, удаваними доведеннями (Аристотель, 1978: 20, 555). Помилковість еристичних доведень софістів впливає з причин неправильного спростування, із брехні, правдоподібності та думки, з помилковості мови, тавтології. Софіст користується водночас і певними прийомами заплутування противника: він уміло користується омонімами, двозначними висловами, аналізом і синтезом, наголосом, різними граматичними і лінгвістичними формами, отождоуванням випадкового і сутнісного, абсолютного і відносного, тотожного і різного, причини і наслідку, форми і змісту, нескінченного і скінченного тощо, й нарешті, захоплюється формально-логічними побудовами, помилковими силогізмами.

Отже, діалектика, яка використовується у софістичних цілях, класиками філософії розглядалася як зловживання діалектикою та риториною. Риторика, як будь-яке інше корисне благо (сила, здоров'я, багатство та ін.), якщо ними користуватися як слід, «може принести багато користі, несправедливо же [користуючись ними], може зробити дуже багато шкоди» (Аристотель, 1978: 8). Людина, пояснював Аристотель, «стає софістом не в силу якоїсь особливої здібності, а через намір, з яким вона користується своїм хистом» (Там само: 8). Тобто діалектик і софіст мають у своєму розпорядженні одні й ті самі доведення, у них однаково розвинуті логічні здібності, проте їхнє корінне розходження знаходиться у сфері мотивації й ціннісних переваг. Діалектик прагне істини та справедливості (етосу), софістичний ритор же використовує риторику проти істини залежно від того, що його спонукає говорити (прикладом може слугувати досягнення слави заради збагачення).

Зазначена критика зловживання діалектикою та риториною не втратила своєї актуальності і в наш час, в епоху конфронтацій і плюралізму ідей. Як зазначають фахівці, сучасний риторичний ідеал красномовства зберігає риси, що були притаманні відповідному ідеалу елліністичної давнини (Здорикова, 2012; Михальская, 1996), як і в ті часи, він визначається гармонійною триєдністю думки, краси та добра. Збереження риторичних універсалій дозволяє, за їхньою допомогою, оцінювати стан справ у сучасному мовленнєво-комунікативному процесі та виокремлювати його особливі трансформації.

Реальний досвід суспільного життя завжди засвідчує своє розходження, до певної міри, з ідеалами теоретичної свідомості. Відхилення ці невідворо-

тні, як невідворотною є відстань між загальним та окремим, довершеним та недовершеним. Неідеальна чуттєва практика тому і потребує ідеального, що вона неідеальна. Правильне і протилежне: в ідеальному не було б сенсу, якщо б практика була б довершеною. Так само в мистецтві слова взагалі не було б жодної потреби, якби публіка складалася виключно з людей розумних і добродішних, які завжди були б здатними віддати перевагу раціональному змісту перед навіюванням чуттєвої форми (Аристотель). Отже, є об'єктивні обставини відхилення мовленнєво-комунікативних практик від риторичних нормативних засад. Водночас, є суб'єктивні причини, зумовлені соціокультурними та історичними змінами самої суспільної свідомості.

Осмислення та узагальнення фактичного матеріалу останніх десятиліть нашого часу дозволили фахівцям з теорії комунікації філологу О. Чувакіну зафіксувати низку тенденцій у мовленнєво-комунікативних перетвореннях. Спостерігається ситуація підвищення соціальної комунікативної активності при одночасному процесі розмивання комунікативно-мовних норм; тенденція трансформації комунікативних парадигм – із парадигми монологічного типу на комунікативну парадигму діалогічного типу, здебільшого, насправді, у формі квазі-діалогізму. У тому числі порушується баланс між спрямуванням до мовної гармонії та спрямуванням до мовної «дисгармонії» на користь останньої (Чувакин, 2002: 142).

Проявом другої тенденції (мовної дисгармонії) є зростання мовної та комунікативної агресії, посилення демагогічної складової в комунікації, поширення способів конструювання комунікативної правди як свідомого і (або) несвідомого викривлення або, більше того, перекирчування та підміни істини (на основі «брехні», «напівправди», принципів «видимості», «вибірковості», удаваної доцільності «психотерапевтичного» впливу на суспільство (Там само: 142). Ці явища в мовленнєво-комунікативній сфері не ставлять під сумнів науковий і гуманістичний потенціал риторики. Навпаки, вони засвідчують міру та ступінь відхилення від неї, й ці відхилення виявляють ознаки регресії актуальної риторичної культури. Замість чесного риторичного мистецтва та комунікаційної практики, що націлені на угоду, в публічному просторі стає поширеним застосування «риторики безсовісності» (Еко, 2007: 80) та популізму, які впроваджують незгоду.

Традиційна риторика, як наукова форма знання, дедалі поступається вжитком так званій «дискурсивній риториці», тобто риториці дискурсу як щоденного мовного спілкування в суспільстві. Така риторика красномовства транспортує з традиційної класичної риторики її технологічний апарат побудови висловлювань і текстів для мовного щоденного спілкування у різних сферах життя. Дискурсивна риторика може розглядатись як варіант спрощеної й збідненої риторичної форми, оскільки в ній вихолощується діалектичний та філософський зміст класичної риторики. Існування дискурсивної риторики та негативних комунікативних тенденцій у публічному просторі засвідчують їхнє розходження з ідеальними цілями риторики і філософського логосу. Останні не скасовуються загалом, але

отримують інструментально-функціональне призначення – слугувати ефективним знаряддям для випрацювання різних комунікативних стратегій – політично-політологічних, бізнесово-ділових, соціологічних, інформаційних, побутових та ін.

Одним із затребуваних інструменталізованих варіантів сучасної публічної риторики є «чорна риторика». Термін «чорна риторика» вперше запропонував німецький публіцист, коуч-консультант Карстен Бреденмайер і з того часу термін широко вживається в сфері комунікації. Розвиваючи концепцію К. Бреденмайера, його послідовник Р. Денсон чесно визнає далекість комунікаційних стратегій «чорної» стратегії від правил класичної риторики. «Багато тренерів риторики, – пише він, – на своїх семінарах пропагують довірливий і відкритий діалог, побудований на толерантності. Однак практика показує, що така система не працює. Особливо це стосується професійних питань. Найчастіше, нам доводиться домагатися, у всіх сенсах, потрібного умовиводу від співрозмовника. Неможливо побудувати дискусію винятково на об'єктивних і достовірних фактах. Для того щоб підвести людину до рішення, яке попередньо є чужим для неї, буде потрібно чимало маніпуляцій, аргументацій і вивертів» (Денсон, 2016). Мистецтво суперечки та доведень, із давнини, запропонувало широкий арсенал прийомів і технік переконання. Добре розуміючи практичну діалектику суперечки, відомий учений-логік ХХ ст. С. Поварнін визнавав можливість цілком чесним та коректним людям, у крайньому випадку, коли йдеться про важливі питання, вдаватися у відповідь так само до софізмів та вивертів. Такий спосіб боротьби з нечесним противником транслюється, визнавав він, нерідко в тактиці політичних партій, дипломатії та ін. (Поварнин). Разом із тим, С. Поварнін згадував про межі совісті, до яких доходить користування ними. Припускаємо, що для чесної людини С. Поварнін не допускав би використання «чорної риторики». «Чорними» прийоми і техніки комунікації стають тоді, коли стирається межа між морально допустимим і недопустимим. Не випадково Р. Денсон згадує про гнучку особистість як ідеал, якого потребує впевнений у собі ритор, адже саме у гнучкій особистості гнучка мораль: вона легко переходить межі совісного та безсовісного, істинного та неправдивого, достовірного і таємного тощо. Водночас Р. Денсон, зазначає, що «чорна» риторика – не означає «негативна» чи «зла», але всі наступні його визначення та конотації запевняють у протилежному. Якщо він допустимим вважає «нетолерантний» діалог, лицемірство, награність, використання недостовірних фактів, маніпуляції ними, а також поведінкою і думками опонента; якщо принципи партнерства і рівноправ'я в (діловому) спілкуванні ставить під сумнів, а регламентовану чемність називає «фальшивою», то чи це не означає використання негативної шкали цінностей? Найголовніше, що принципово різнить «чорну риторику» з класичною, є те, що антична риторика приділяла увагу різним видам діалогу, зокрема й конфронтаційному. Проте одне було безумовним для неї: незалежно від ступеня розбіжності комунікативних установок сторони погоджувалися вислухати одна одну. Діалектичний діалог – діалог, що передбачає

уважність до доведень співрозмовника, тому що тільки в єдності оратора та слухача, тих, хто задає питання й відповідає на них, можливий шлях до істини. Заангажований чорний ритор, виявляється, насправді не діалогічним, а монологічним, оскільки у нього зникає позитивний інтерес до іншого, і тому перевага віддається еристичному діалогу з характерним нав'язуванням в ньому форми й ритму спілкування та небажанню вибрати повноцінну для обох сторін спільність (Інформаційна безпека, 2010: 460-461). Сила «чорного» ратора полягає в тому, щоб «за будь-яких умов і обставин перемогти».

К. Браденмайер цілком підтверджує негативну софістичний характер «чорної риторики: вона є маніпуляцією «всіма необхідними риторичними, діалектичними, еристичними, рабулістичними прийомами для того, щоб направляти бесіду в бажане русло і підводити опонента чи публіку до бажаного для нас висновку та результату» (Браденмайер, 2011: 12). Повторимо тут думку Аристотеля, що і діалектик, і софіст мають одні й ті самі здібності та прийоми доведень, але відрізняються вони один від одного намірами. «Чорний» ритор як софіст допускає навмисно спотворену логічну думку і діє з нечесними, не(напів)правдивими чи підступними мотивами. Мета його комунікації – здобуття влади над переможеними та власний успіх.

Обговорення

У сфері суспільної свідомості спостерігається явна суперечність щодо ролі риторики. Загальною тенденцією визнається поширення інтересу до риторики і використання її в суспільному житті (Мацько, 2006), її затребуваність в сучасному науковому та освітньому процесі (Здоринова, 2012), з нею пов'язують актуальність духовного відродження суспільства (Марченко, 2011) за теперішніх часів демократизації та гуманізації суспільних відносин. Оволодіння мовною культурою, зазначають дані дослідники, дозволяє формувати розвинуту особистість, вміння упорядковувати життя, досягати ефективної комунікації, забезпечувати толерантний мовний клімат у суспільстві. Цей оптимізм стосовно культуротворчої, соціотворчої ролі риторики висловлюють, здебільшого, фахівці гуманітарної сфери, особливо спеціалісти лінгвокультурології та філології. Їхнє розуміння риторики є наукомістним і нормативним, воно є близьким до ідеалів і принципів риторичної теорії та мистецтва, передусім класичної (античної) риторики. Поряд із цим, важливість риторичного мистецтва визнають і фахівці соціальних та політичних наук, риторика має попит у різних практичних сферах від приватно-побутової до публічного піару, від бізнесу і маркетингу – до політики та національної безпеки. Як зазначає Р. Денсон, сучасне суспільство потребує добре мислячої, красномовної, винахідливої та кмітливої людини. Оволодіння риторикою як інструментом і технікою ведення комунікації є запорукою успіху для людини. Для світу маркетингу (комерційні директори компаній, маркетологи, піарники, бізнес-тренери та ін.), реклами, світу економічного з його гонитвою компаній за прибутком, політичного, з практикою виступів політичних партій та проведення політичних деба-

тів, тощо використання риторики, вказує Р. Денсон, «давно стало визнаним та природним». На відміну від гуманітаріїв, Р. Денсон так само як і К. Бредемайер, має на увазі не нормативну теоретичну риторичку, а її редукований варіант практичної риторики, передусім, у формі «чорної» риторики. Так виявляється розрив між теоретико-гуманітарними установками суспільної свідомості та соціально-практичними. Гуманітарна свідомість вважає себе зберігачем і провідником класичних принципів риторики (логосу, пафосу, етосу) як самоцінних і нормативних. Навпаки, соціально-практична свідомість ближче пов'язана з безпосередністю стихії громадянського суспільства та його моральністю, впроваджує власну логіку та цілі риторичі, коли остання перетворюється на прагматично ангажований засіб втілення соціально-практичної доцільності. Принципи нормативної етики Аристотеля тут зазнають поразки перед принципами етики соціального реалізму Н. Макіавеллі. Звідси і полярно протилежні оцінки стосовно значення та статусу «чорної» риторички. Так, для політологів В. Остроухова, В. Петрика, М. Присяжнюка, Є. Скулиша (Інформаційна безпека, 2010) риторика – це один зі значимих розділів піару, який пов'язаний із політологією, маркетингом, рекламою тощо. Для гуманітаріїв (Мацько, 2006; Здоринова 2012) – це наука лінгвістична, мовознавча та філософська. Для одних чорний піар і риторика – це «брудна» технологія, яка застосовує навмисно перекручену, неправдиву інформацію з метою зганьбити опонента й надати переваги її замовнику. Для інших (А. Вуйма, К. Бредмайер, Р. Денсон) – це ідеальний спосіб конкурентної боротьби, який покликаний вказати на реальні дефекти, уразливість конкурентів, щоб оприлюднити це на загальне. Такі фахівці, навпаки, називають «білий» піар сповненим лицемірства і неправди, бо за гроші «білі» піарники можуть хвалити замовника, хоча би той був шахраєм і бандитом, а це, визнають вони, огидно (Інформаційна безпека, 2010: 458). За подібною прагматичною логікою, тоді виправдовуються дії і слова, які вказують на правду, хоча би вони і розкривали втаємничені та уразливі позиції опонента й вели його до поразки чи втрати іміджу. Засоби можуть бути і «чорними», але ж прагнення правди завжди визнавалося морально і соціально не осудливим. Отже, моральнісне зло за певних обставин, коли воно бореться та викриває аморальність (але не зловживає аморальним), може – з погляду прагматиків – вважатися позитивним.

У цьому сенсі слушним постає питання, до якого підштовхують роздуми А. Гусейнова чи: дійсно аморальні засоби є невід'ємними і обов'язковими, хоча і не єдиними, в арсеналі сфер практичного життя (передусім політики; припускаємо від себе, що і бізнесу); чи аморалізм є атрибутивною характеристикою цих сфер життя та інакшими вони не можуть бути (Гусейнов, 2014: 5-23). У цьому ж питанні з'ясовується й їхній етичний статус, чи правомірно тоді застосовувати моральні критерії до соціально-практичних сфер діяльності. Можна з цього приводу підсумувати міркування А. Гусейнова: 1) хоча практична сфера, дійсно, пов'язана з аморальністю, на-

силлям, неправдою і «брудом», але її не можна визнати як цілком аморальну; 2) дійсно, соціально-політична діяльність не може прямо відповідати ідеальним універсальним моральним прагненням, у неї є своя партикулярна логіка і свій етос, проте це не означає, що етика як така втрачає будь-яку самостійну роль у суспільстві; 3) етика і мораль, хоча би і в непрямій формі, але залишають за собою регулятивну роль стосовно політики, позначаючи її, з морального погляду, слабкі, вразливі місця; 4) збалансоване співвідношення моралі як нормативу та практичної моралі «громадянського суспільства» можна звести до «формули», яка належить Н. Макиавеллі: «Не відхилятися від добра, якщо це можливо, але вміти вступати на шлях зла, якщо це необхідно» (Макиавеллі, 2004: 68).

Висновки

У ракурсі проблеми практик мовленнєво-комунікативної сфери та долі риторики можна дійти висновку, що вони залишають за собою суперечливі, наповнені протилежними установками існування. Інтерес до риторики буде постійно зростати, її розглядатимуть як логічний, естетичний та етичний засіб формування мовленнєвої й духовної культури загалом. Її освоєння вважатимуть профілактикою і застереженням від агресивних та маніпулятивних мовленнєвих практик софістичної риторики, рабулістики, еристики, загалом «чорної» риторики. Головне, що теоретична нормативна риторика залишить за собою право бути совісним арбітром та регулятором безосівної риторики практики, популізму, демагогії, «чорного» піару тощо. Водночас, у громадянській сфері, сфері практичної моралі будуть констатувати «стійку тенденцію до падіння культури мови» (Марченко, 2011), перехід до монолізму, до агресивної нетолерантної комунікації (Марченко, 2011; Чувакін 2002, 2009). Поширення «чорного» піару в публічній сфері та попит на його технологічно-мовний інструментарій – це своєрідний діагноз стану суспільства та суспільної свідомості, тому здолати його лише моральним осудом та риторичним просвітительством є марною справою.

Список літератури

1. Аристотель. Риторика / Аристотель // Поэтика; [пер. О. Цыбенко]. – М.: Лабиринт, 2000. – 224 с.
2. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / К. Бредемайер; [пер. с нем.]. – М.: Альпи на Паблшерз, 2011. – 184 с. – Режим доступа: <https://kniga.biz.ua/pdf/683-black-ritorika.pdf>
3. Васюрина А. О. Мистецтво красномовства в працях Платона і Аристотеля / А. О. Васюрина // Світгляд – Філософія – Релігія: зб. наук. пр. – Вип. 4. – Суми: УАБС НБУ, 2013. – С. 120-131. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/53086/7/Vasyurina.pdf>
4. Введение в мировую журналистику. Антология в двух томах. (сост.: Прутцков Г. В.). Т. 1. – М.: Омега-Л, 2003. – 416 с.
5. Греческая философия [Электронный ресурс]. (Ред. М. Канта-Спербер). Т. 1. – М.: Греко-латинский кабинет, 2006. – 499 с. – Режим доступа: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja_grecheskaja_filosofija_t_1_red_m_kanto_sperber/7-1-0-3079
6. Гусейнов А. А. Краткая история этики / А. Гусейнов, Г. Иррилиц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
7. Гусейнов А. А. Мораль и политика: уроки Макиавелли / А. А. Гусейнов // Философский журнал, 2014. – Т. № 2 (13). – С. 5-23. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/moral-i-politika-uroki-makiavelli>
8. Джохадзе Д. В. Античный диалог и диалектика / Д. В. Джохадзе // Философия и общество. Апрель-июнь 2012. – С. 23-45. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/antichnyy-dialog-i-dialektika>
9. Дэнсон Ричард. Черная риторика. Запрещенные приемы ведения дискуссий [Электронный ресурс] / Дэнсон Ричард; [пер. А. Слоницкий]. – АБ Паблшинг Трейд, 2016. – 39 с. – Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1057931>
10. Здорикова Ю. Н. Риторика в современном мире / Ю. Н. Здорикова // Перспективы развития науки в современном мире. – Краков. – Режим доступа: <http://конференция.com.ua/pages/view/485>
11. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти); за ред. Є.Д. Скулиша. – К.: КНТ, 2010. – 776 с. – Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/uploads/_1352_84114000.pdf
12. Лисанюк Е. Н. Софистика – это не аргументация / Е. Н. Лисанюк // СХОЛН Vol. 8. 2 (2014). – С. 135-151.
13. Макиавелли Н. Государь: Трактаты / Н. Макиавелли; [пер. с итал.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 509 с.
14. Марченко О. И. Риторика как феномен культуры. Автореф. диссерт. 2001. – Режим доступа: <http://www.dissertat.com/content/ritorika-kak-fenomen-kultury>
15. Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2006. – 311 с.
16. Платон. Избранные диалоги [Текст] / Платон. – М.: «Рипол Классик», 2002. – 959 с.
17. Поварнин С. И. Спор: О теории и практике спора / С. И. Поварнин https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:RqVAr8ouK3wJ:https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/povarnin_spor.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
18. Чувакин А. А. Риторика в пространстве теории коммуникации / А. А. Чувакин // Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе: матер. Всерос. научн.-практ. конф. с междунар. участием: в 2 ч. Новокузнецк: РИО КузПА, 2009. – Ч. 2. С. 89–97.
19. Чувакин А. А. Концептуальные основы риторического образования на филологическом факультете университета [Текст] / А. А. Чувакин // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты: сборник статей. – М., 2002. – Вып. 5. – С. 142-149.
20. Эко Умберто. Волк и ягненок. Риторика бессовестности / Умберто Эко // Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ (сборник). – М: Эксмо, 2007. – С. 75-107. – Режим доступа: http://abuss.narod.ru/Biblio/eco_nazad1.pdf

References

1. Arystotel'. 2000. "Rytoryka: per. O. Tsybenko. Poétyka". [Rhetoric]. Moskva: Labyrint.
2. Bredemayer, K. 2011. "Chernaya rytoryka: Vlast' y mahyya slova" [Black rhetoric. The power and magic of words]. Moskva: Al' pi na Pablysherz. <https://kniga.biz.ua/pdf/683-black-ritorika.pdf>
3. Vasyurina, A.O. 2013. "Mystetstvo krasnomovstva v ryadakh Platona i Aristotelya" [The art of eloquence in the writings of Plato and Aristotle]. Svitohlyad - Filosofiya - Relihiya, 4: 120–131. <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/53086/7/Vasyurina.pdf>
4. Vvedeniye v myrovuyu zhurnalystyku. Antolohiya v dvokh tomakh. 2003 [Introduction to World Journalism. Anthology in two volumes]. (sost. : Pruttskov H.V.). T.1. Moskva: Omeha-L.
5. Hrecheskaya fylosofiya. 2006. [The Ancient Greek philosophy] (Red. M. Kanto-Sperber). T.I. - Moskva: Hreko-latynskyy kabynet.
6. Huseynov, A., Yrrlyts, H. 1987. "Kratkaya ystoryya étyky". [The brief history of ethics]. Moskva: Mysl'.
7. Huseynov, A. 2014. "Moral' i polityka: uroky Makiavelli". [Morals and politics: the lessons of Machiavelli]. Filosofskyy zhurnal, 2(13):.5–23. <https://cyberleninka.ru/article/n/moral-i-politika-uroki-makiavelli>
8. Dzhokhadze, D. 2012. "Antychnyy dialoh i dialektika". [The Antique dialogue and dialectics]. Fylosofiya y obshchestvo

- Апрел'-yyun': 23–45. <https://cyberleninka.ru/article/n/antichnyy-dialog-i-dialektika>
9. Dénson, R. 2016. "Chernaya rytoryka. Zapreshchennyye pryemy vedenyya diskussyy". [*Black Rhetoric: Unfair Methods of Conducting Discussions*]. AB Pablyshynh Treyd. <https://www.e-reading.club/book.php?book=1057931>
  10. Zdorikova, U. "Rytoryka v suchasnomu sviti" [Rhetoric in the modern world]. *Perspektyvy rozvytku nauky v suchasnomu sviti* \ *Perspektyvy rozvoju nauki we wspóczesnym świecie*. 29.03.2012 – 31.03.2012 Krakiv \ Kraków. <http://конференция.com.ua/pages/view/485>
  11. Ostroukhov, V., Petryk, V., Prysyazhnyuk, M. ta in. 2010. "*Informatsiyna bezpeka (sotsial'no-pravovi aspekty)*". [Information security (socio-legal aspects)]. - Kyev: KNT: Y. Skulsh. http://www.dut.edu.ua/uploads/l_1352_84114000.pdf
  12. Lisanyuk, E. 2014. "Sofistyka - tse ne arhumentatsiya" [Sophistry is not an argument]. *SCHOLÉ*. 8:2: 135-151.
  13. Mak'yavelly, N. 2014. "*Hosudar': Traktaty*" [The Prince of N. Machiavelli : treatises]. Moskva: TOV "Vydavnytstvo AST".
  14. Marchenko, O. 2001 "Rytoryka yak fenomen kul'tury". [Rhetoric as a cultural phenomenon]. *Avtoref. dissert.* <http://www.dissercat.com/content/ritorika-kak-fenomen-kultury>
  15. Mats'ko, L., Mats'ko O. 2006. "*Rytoryka*". [Rhetoric]. Kyev: Vyshcha shk.
  16. Platon. 2002. "*Vybrani dialoghy [Tekst]*". [Selected Dialogues of Plato]. Moskva: «Rypol Klasyk.
  17. Povarnyn S. Superechka: *Pro teoriyi ta praktytsi sporu*. [Dispute: On the theory and practice of the dispute]. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:RqVAr8ouK3wJ:https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/povarnin_spor.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
  18. Chyvokyn, A. 2009. "Rytoryka v prostori teoriyi kommnikatsii". [Rhetoric in the space of communication theory]. *Problemy suchasnoho komunikativnoho osvity v vuzi i shkoli: mater. Vseros. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastyu*. v 2 ch. 2: 89-97; Chyvokyn, A. 2002. "Kontseptual'ni zasady rytorychnoy osvity na filolohichnym fakul'teti universytetu". [Conceptual foundations of rhetorical education at the philological faculty of the university]. *Movne buttya lyudyna i etnosu: psykhologichnyy i kohnityvnyy aspekty: zbirnyk statey*. 5: 142-149.
  19. Eko, U. 2007. "Vovk ta yahnya. Rytoryka bezsovisno" [*The Wolf and the Lamb: The Rhetoric of Oppression*] by Umberto Eco]. *Povnyy nazad! «Haryachi viyny» i populizm v ZMI (zbirnyk)*. M: Eksmo. 75-107. http://abuss.narod.ru/Biblio/eco_nazad1.pdf

Т. Г. Шорина

КЛАССИЧЕСКАЯ И «ЧЕРНАЯ» РИТОРИКА: КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРИНЦИПОВ

В статье исследуются метафизические принципы классической риторики на основе произведения Аристотеля «Риторика», а также исходные определения современной «черной» риторики. Выясняются трансформации философско-логической и этической основы содержания «черной» риторики относительно классических детерминант. «Черная» риторика рассматривается как модифицированный вид софистической риторики. Отмечается прагматизация процессов современной культурно-коммуникативной среды, деформация этической и мотивационной сферы, которые приводят к положительному восприятию «черных» форм и средств коммуникации.

Ключевые слова: риторика, «черная» риторика, культурно-коммуникативная и языковая ситуация, этика и мораль, диалектика, софистика, эристика, манипуляция сознанием.

T. Shorina

CLASSICAL AND "BLACK" RHETORIC: COMMUNICATIVE AND PHILOSOPHICAL TRANSFORMATIONS OF THE PRINCIPLES

Introduction. Hellenistic philosophy and rhetoric laid down the classical principles of the art of dialogue, persuasion and proof, which determined the measure of analytical, logical, dialectical development of the person-speaker, as well as its moral abilities and characteristics too. At the same time, in the Hellenistic time the development of classical rhetoric had already revealed the possible objective and subjective deviations from the normative nature of its principles. One of these deviations was the spread of sophistic rhetoric, which subsequently set the stage for the formation of negatively nihilistic methods of communication and methods of proof.

Aims and tasks. The paper studies the principles of the development of classical (Hellenistic) rhetoric and the transformation of these principles in modern "black" rhetoric. **Research methods.** The theory and method of discourse analysis, the method of comparative analysis, as well as the system-logical, dialectical, analytical, synthetic and structural research methods are used. **Research results.** The dialectic, which is used for sophistic purposes, by the classical philosophers was considered as the abusing of dialectic and rhetoric. In its nihilistic form, sophistry was reborn into antilogy and eristic, together with rabulistics as its component. The sphere of moral motivation distinguishes the dialectic's man from the sophist one. The dialectician aspires to achieve truth and justice (ethos), while the sophistic rhetorician uses rhetoric against the truth depending on his own useful interest. "Black" rhetoric is regarded as a modified sophistic rhetoric. **Discussion.** We turn out the gap between the theoretical-humanitarian attitudes of public consciousness (in which normativity is preserved) and social and practical attitudes (which have their own particular and pragmatic logic and goals of rhetoric). **Conclusion.** As we suppose, the speech communicative sphere's practices and theoretical rhetoric would remain a contradictory existence. The spread of "black" PR in the public sphere and the demand for its technologically linguistic tools is a special diagnosis of the state of society and public consciousness, and it is useless to overcome it only with moral condemnation and rhetorical enlightenment. Rhetoric in society returns to its classical embodiment – to be not a science, but a method of persuasion that applies to all spheres of activity. Pragmatic social relations require pragmatic ethics and logic, respectively, and sophistic black rhetoric.

Key words: rhetoric, "black" rhetoric, cultural communicative and linguistic situation, ethics and morality, dialectics, sophistry, eristic, manipulation of consciousness.